

szemle

Marx, Engels és az írek*

A *Marx, Engels és az írek* című könyvecske annak a „megállapításával” kezdődik, hogy az írországi nagy éhínség, a tömeges kivándorlás, a féniánus lázadások Marx és Engels korában ugyanúgy „jelenkori” és „ismert” események voltak, mint most a 2000-es években az iraki háború. Felidézi, hogy Marx annak idején, 150 évvel ezelőtt, a *New York Herald Tribune*-nak írott cikkeiben nagyon keményen tiltakozott az írországi „brit uralom” „tirannikus módszerei” ellen. Engels ezt a tiltakozást nemcsak bátorította, hanem fel is erősítette.

Boyd történészi és munkásmozgalom-történeti háttérfestését még egy érdekes kockával egészíti ki: emlékeztet arra, hogy annak idején, az I. Internacionálé híres londoni alakuló gyűlésén Edward Beesly tartotta a nyitóbeszédet (aki mellel a Londoni Egyetem klasszika-filológia professzora volt). Beesly (akiről a magyar történeti irodalom alig-alig emlékezett meg) e beszédében éles szavakkal marasztalta el az írországi brit uralmi rendszert. Boyd ennek a beszédnek kapcsán megjegyzi, hogy a *Bee-Hive*, amely ekkor a brit szakszervezeti mozgalom legfontosabb szócsöve volt (és mint ilyen az I. Internacionálénak is egyik legfontosabb orgánuma lett), ismertette Beesly beszédét, ám az erre vonatkozó passzust elhagyta. Boyd ezt egyáltalán nem tartja véletlennek, ebben is bizonyítékát látja annak, hogy „az ír kérdés” megítélésében a brit nacionalizmus mennyire mélyen átította még a szakszervezeti mozgalmat is. Boyd a brit szakszervezeti mozgalom esetében persze különbséget tesz a közömbösség és az ellenséges érzület között. Ugyanakkor rámutat, hogy

* Andrew Boyd: *Marx and Engels and the Irish*. Socialist History Society Occasional Papers Series, 18. London, 2004. 37 p.

Marx a *Bee-Hive* tartós „írelleses” érületéről írt. Megjegyezte, hogy Marx és Engels egyaránt mindig hangsúlyozta: az „ír politikát” illetően a whigek (vagyis a liberálisok) és a toryk között nem volt semmi különbség. Boyd be is mutatja, hogy a 19. század folyamán az említett toryk és liberálisok hányszor, hányféle kísérletet tettek az „ír kérdés” rendezésére, mikor milyen törvényjavaslatokat terjesztettek a parlament elé, és mi lett azok sorsa. Beszámol arról is, hogy Marx és Engels minderről konkrétan hogyan vélekedett és mit írt. E témánál Boyd kiemeli, hogy az első érdemi cikket, 1843-ban, kettőjük közül Engels írta az írországi helyzetről és a nemzeti ellenállásról, amelyet akkor még a katolikus Nemzeti Párt vezére, O’Connel vezetett.

A szerző azt is leírja, hogy amikor a „szegény ír ördögök” emigránsokként megérkeztek Angliába, nagy tömegben dokkmunkások lettek (nagyrészt Liverpool környékén és alacsony bérért), ezzel „leszorították” az angolok bérét, ami további kölcsönös ingerültségre, sőt a gyűlölködés elmélyülésére vezetett. Ez szintén alapjául szolgált annak, hogy Engels egy korai írásában „az ír nemzeti karaktert” egyáltalán nem hízelgő módon jellemezte.

Később hasonló ellenérzéseket szült a munkások szervezkedése, a szak-szervezetek megszületésekor, hogy az írek kimaradtak azokból. Külön téma, hogy mikor és mennyire sikerült a falakat áttörni, adott esetben hogyan valósulhat meg az angol és az ír munkások összefogása.

Boyd ezután történeti leírásokat ad a 19. századi Dickens-kori „lakásviszonyokról”. Pontosabban arról, ahogyan a szerencsétlen írek abban a londoni tömbben laktak, amelyet akkor Little Irelandnek, Kis Írországnak neveztek, és amely a mai Oxford Road táján helyezkedett el. Boyd egy pincehelyiség tömegszállásába enged bepillantást – a „látványhoz” képest pedig Gorkij híres *Éjjeli menedékhelye* is valóságos háromcsillagos szállodának tűnik.

Boyd külön fejezetet szentel a chartisták és Írország, az írek kapcsolatának. A chartizmusról szólva hangsúlyozza: hívei közül sokan törekedtek közös, angol–ír fellépésre. Nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a chartisták között több ír vezető is akadt, így például a legbefolyásosabb, O’Connor. Az ő tekintélye, befolyása szinte megfellebbezhetetlen volt. Ugyanakkor Boyd azt is kiemeli, hogy a régi katolikus ír vezér, O’Connel a leghatározottabban szembefordult a chartistákkal, tehát vele is. A mély felfogásbeli különbségek ebben az esetben meg- és szétörték az ír nemzeti egységet és a közös fellépést. Mindez személyében is érintette Marxt és Engelst, akik írtak a chartisták lapjába, és személyes barátság alakult ki közöttük és chartista Harney közt.

Az ír nép történetének következő fordulói: az 1860-as évek nagy éhínsége, az 1867-es felkelés, a féniánusok mozgalma, a letartóztatások és a tiltakozómozgalmak. Ezekben Marx és Engels aktív szerepet játszott. Megjegyzendő, hogy O'Connor már ekkor függetlenséget követelt Írországnak, amiért Marx és Engels egyáltalán nem hibáztatta. Kettőjük közül a mozgékonyabb Engels lépett először ír földre 1856-ban, amikor „haláláig hű” élettársával, az ír származású Mary Burnsszel tett hosszabb ismerkedő utat. Nemcsak Dublint és a másik nagyvárost, Corkot látogatták meg, hanem bejárták Írország nyugati és déli megyéit, beleértve a déli tengerparti vidéket. Engelsre a legnagyobb benyomást a nyugati partvidék és az ottani elhagyott, tönkrement parasztházak gyakorolták. Többségük még nagyon frissen, a nagy éhínség nyomán pusztult el, amely 1845 és 1849 között tetőzött, amikor egész falvak haltak ki – vagy szó szerint, vagy úgy, hogy az emberek kivándoroltak azokból. Boyd megjegyzi, hogy Engels ekkor láthatott volna egy másik Írországot is az északi Belfast kikötővárosában, ám erre ő nem volt kíváncsi, mert ilyet eleget láthatott Angliában és másutt. Engelst megdöbbenette, hogy az ír gazdaságban (általában) mennyire nem indult meg az ipari fejlődés. Ami élénkséget és kivételt tapasztalt, az már nagyon jól működő gazdaság volt néhány nagyobb város, így Limerick környékén.

Boyd nagy figyelmet fordít Engels e témájú írásaira. Gondos elemzéssel világítja meg, milyen elmozdulások vannak Engels korai, 1843-as sorai, így „az ír jellem” csípős összegzése, és a néhány évvel később megjelent, 1847-es híres munkája, *A munkásosztály helyzete Angliában* idevonatkozó sorai között.

A szerző Engels 1856-os írországi utazásának bemutatását követően külön fejezetet szentel annak, hogy az 1850-es és az 1860-as években mit jelentett Írországbán a republikánus, radikális ír féniánusok mozgalma. Megvizsgálja, hogyan nyilatkoztak erről az ír katolikus püspökök, akik a féniánusokat alávaló brigantiknak látták, olyanoknak, aki a rend és a magántulajdon felforgatására esküdtek össze. A háttér felfestése után pedig felidézi Boyd Marx és Engels véleményét, a féniánusokról írt soraikat.

A következő két kis fejezet a nemzetközi munkásmozgalom nagy korszakához, az I. Internacionáléhoz kapcsolódik. Bennük Boyd leírja, hogy Marx 1870-ben az I. Internacionálé főtanácsának ülésén hogyan töltötte be az ír helyzet és kérdés előadójának szerepét. Majd utóbb, már az Internacionálé utolsó óráiban miként interveniált egy lehetséges ír levelezőtítkár (történetesen egy MacDonald) érdekében, akit sokan nem kívántak elfogadni, mert az illető nem munkás, hanem nagyon is jómódú

polgár volt. Marx nagyon határozottan felszólalt az illető érdekében, mondván: olyan emberre és levelezőtíkárra van szükség, akit Írországban ismernek, és ott tekintélye van.

Mint látszik, Boyd könyve aprólékos, nagyon hasznos és egyben világos összefoglalása ennek a történetnek.

Jemnitz János

Az „ismeretlen” holokauszt*

Nemrégiben hiánypótló szakmunka jelent meg Krausz Tamás tollából, a Nemzeti Tankönyvkiadó Szvák Gyula által alapított sorozatában, az Európai Iskolában. Az *Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus* című kötet is jelzi, a tragikus, drámai és mindmáig feldolgoz(hat)atlan zsidó holokauszt ténye örök témájává vált a történészeknek.

A 20. század e szégyenfoltja egyik kevésbé ismert fejezetéről megírt munka keretei szigorúan a tudományos diskurzus határain belül maradnak, és éppen ez az, ami vélhetően segíthet a társadalomnak megismerni, feldolgozni azt az egyedi történelmi eseményt, amely egyedisége mellett – Hannah Arend és Yehuda Bauer egybehangzó véleménye szerint – közel sem biztos, hogy megismételhetetlen. A meglehetősen alaposan elkészült, a tudomány-népszerűsítés igényeinek és a tudományos ismerveknek egyaránt megfelelő mű egyértelműen állítja: a holokauszt tekintetében a felelősség mindenkire kiterjed, Németországtól egészen az angolszász világig, bár természetesen a felelősség mértéke nem egyenlő. A szakmunkának talán ez az egyik legfontosabb mondanivalója, vagyis hogy az Egyesült Államoknak, a „civilizált nyugatnak”, a „kompországnak” és a „barbár keletnek” is van miért szégyenkeznie, a genocídium tehát világtörténelmi, és nem csak európai esemény volt. Krausz Tamás ezért írásában az olyan elmélettel is egyértelműen szembehelezkedik, mint a hitleri Németország felelősségét relativizáló Ernst Nolte teóriája, aki szerint a náci genocídium „pusztán” válasz volt Sztálin diktatúrájának rémtetteire. E könyv előbbivel egybevetve egészen mást állít, és érezhetően polemizál Nolte elméletével.

A szovjet levéltárak anyaga alapján elvégzett kutatás foglalatata logikus sorrendbe igyekszik tenni – szinte elemről elemre – a holokauszt ese-

* KRAUSZ Tamás: *Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 151 p.

ményeit, és Európa határait tágan értelmezve (a politikai helyett a földrajzi határok messze menő figyelembevételével) kapcsolja be az ukrainai vérengzéseket a világtörténelmi folyamatokba, illetőleg az európai történelem vérkeringésébe. Nem számúzi a holokauszt okai közül a szövetséges hatalmak történelmi felelősségét sem, ezáltal magát a genocídiumot együtt tárgyalja a történelmi-nemzetközi folyamatokkal. A balti államokban végbemenő eseményeket sem választja külön a Szovjetunió más részein történtektől, nem feledve azt a tényt, hogy a náci Németország Nyugat-Európa országai után nem csupán Észtországot, Lettországot és Litvániát támadta meg fegyveres erejével, hanem a szövetségre lépett köztársaságok egészét. Ezért a mű nem csak globálisan, de lokálisan sem hamisítja meg a történelmet. Nagyon egyszerűen fogalmazva: az említett országokban történeteket az ukrán és más területeken végbement öldökléseket együtt a holokauszt, és nem az Einsatzgruppék önálló terrorakcióinak részeként értelmezi.

Krausz Tamás munkája nem előzmények nélküli, hiszen a könyv megjelenése előtt az *Eszmélet* című folyóiratban már közzétett egy írást: *Az ismeretlen holokauszt a Szovjetunió elfoglalt területein. Vázlatok a náci népiirtás okairól és természetéről* címmel. A nemrég megjelent kötet összegzése, továbbgondolása az azóta elvégzett munkának, tehát a nemzetközi és hazai szakirodalmi eredmények „közvetítésén” túl arra vállalkozik, hogy rámutasson, a genocídium egyik okaként ismert modern antiszemitizmus miként „maradt benn” látens módon az államszocialista rendszerekben, hogy ott tovább élve, csírájában máig magában rejtsen egy újabb népiirtás esélyét. E történelmi munkának éppen ez a másik fő érdeme: nem csak világtörténelmi léptékben mer gondolkodni, hanem történelmi-politikai folyamatokban is.

A szerző továbbá arra hívja fel a figyelmet, hogy a holokauszt (igazi) története – ha még nem is európai totalitásában, vagyis kikísérletezettségében és teljességében megjelenve – már a Szovjetunióban elkezdődött, és még a második világháború végét követően sem záródott le teljesen. Az „utóvédharcok” pedig talán napjainkig folynak, amiből könnyű megérteni a szélsőjobb újjászervezését a kelet-közép-európai demokratizálódás folyamatában.

Az *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus* című könyv tulajdonképpen négy nagy tematikus egységre bontható. Az első rész a téma nemzetközi – benne az oroszországi – szakirodalmának összegzésén, a kérdés megszervolt és friss vitáin túl rátér a holokauszt előtörténetének, a modern antiszemitizmus kialakulásának, a kirekesztés módozatainak, az asszimiláció lehetőségének vagy éppen lehetetlen voltának, a

pogromok – balkáni, de részletesebben az Oroszországban kifejtett atrocitások – brutalitásának ismertetésére. E rész tagadhatatlan erőnye, hogy objektíven elemzi az 1917-es fordulatot követően a fehér és a vörös erők érintettségét a kérdésben. A második tematikus egység az úgynevezett „ismert” holokauszthoz vezető utat, illetve annak végkifejletét idézi fel, míg a harmadik az „ismeretlen” holokausztot, vagyis a Szovjetunió németek és szövetségeseik által megszállt területein történeteket tárja elénk. A negyedik egység a második világháború befejezését követő időszaktól mutatja be az antiszemitizmus témakörét a hidegháború időszakán, az enyhülésen át egészen a demokratikus átalakulások periódusáig, amelyek számos kérdésben ki-, vagy újrateremtették azokat a teóriákat, amelyek közül néhány nemcsak Sztálin és Hitler tevékenysége közé vont egyenlőségelet, hanem Auschwitz és a Gulág közé is.

Krausz könyvének kulcsfejezetei közé a két utóbbit kell sorolnunk. Hiszen a könyv igazán újat ezeken az oldalakon mond. Különbséget tesz a faji alapon megvalósult náci diszkrimináció, az osztályalapú, illetőleg a szovjet népeknek a kulturális-politikai téren végbemenő (bolsevik) etnikai és kisebbségi hierarchizálása között. Utóbbinak ugyanis jó darabig volt nacionalista, de semmiképpen nem volt zsidóellenes éle. A történezzerről így számol be: a „dokumentumok tanulmányozása ugyanakkor arra is fényt derít, hogy a cionizmus, a zsidó kultúra visszaszorítása, kiszorítása, majd adminisztratív felszámolása erőteljesen folytatódott, ám e probléma teljesen elkülönült az ún. zsidókérdéstől. [...] A zsidó vallási hagyomány visszaszorítása együtt szerepel a pravoszlávia vagy az iszlám vallási és egyházi befolyás adminisztratív korlátozásával, ámbar természetesen jóval kisebb terjedelemben.” (35.) Ezzel párhuzamosan a zsidóság az 1920-as évekre urbanizálódott és vallásos gyökereitől elszakadt képviselői számára, mint Krausz is írja munkájában, a „szovjet hatalom az asszimiláció történelmi lehetőségét kínálta föl, amit eredetileg az igazi emancipáció, szocialista egyenlőség, a »szocialista világműveltség« megtestesüléseként képzeltek el”. (26.) A hivatalos intézkedések az agrárszférában, az urbanizálódás és az iparosítás, a kultúrpolitika szintén (sőt a zsidó kultúra részleges megőrzése is, lásd a szovjet írók és művészek munkásságát) a szovjet társadalmi mobilitás és felemelkedés új esélyét nyitotta meg. Emellett Lenin, Gorkij és mások, de még Sztálin is a zsidó történelmi küldetését hangsúlyozták olyan kérdésekben, mint például a régi cári bürokrácia felváltása vagy az önálló területi autonómia, és igen csak „pozitív előítéletet” fogalmaztak meg velük kapcsolatban.

A társadalmi modernizáció, az imént említett iparosítás és urbanizációs folyamatok eltüntették a zsidók specifikus megjelenését, így nemcsak

külsőségeikben váltak a nem zsidóktól megkülönböztethetlenné, hanem Közép-Ázsiából és a Kaukázusból is szabadon áramolhattak a nagyvárosok felé. Ki tudta ekkor, hogy a nácik hatalomra jutása hamarosan katasztrofális következményekkel jár a fiatal szovjet állam lakosai szempontjából. Ahogy a szerző megállapítja: a „zsidók számára valóban úgy tűnt, hogy az asszimiláció előtt nem tornyosulnak többé akadályok a Szovjetunióban”. (41.)

Krausz Tamás a bolsevik rendszer tagadhatatlan vívmányai mellett a Szovjetunió kritizálható intézkedéseit is tárgyalja, bekapcsolva azokat a nemzetközi politika akkori folyamataiba. Erre példa a szerző szerint, hogy „az 1933-tól meghonosított személyi igazolványokba bejegyezték a szovjet állampolgárok nemzetiségét, természetesen a zsidókét is, ami abszurd módon később a náciknak megkönnyítette a zsidók azonosítását”. (34.)

A nácik „végső megoldásának” méretei nehezen elválaszthatók a nemzetközi rendszer működésétől, és ennek fényében ítéli meg Krausz a szovjet hatóságok politikáját. Hiszen az 1930-as évek vége felé egyetlen állam sem akadt, amely ne keresett volna kibúvót a zsidók befogadása alól. A könyv írója ennek kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a „közömböség szimbóluma az USA partjainál veszteglő Saint Louis gőzös története 1939 májusában, amely Hamburgból több mint 900 utassal a fedélzeten nem köthetett ki sem Kubában, sem az Amerikai Egyesült Államokban”. (47.) Ezek az utasok később többségében a gettók és a koncentrációs táborok áldozataivá váltak.

A szovjetek elvben nem utasították el a „proletárszármazásúak” befogadását, de azt kétszáz dollár kaucióhoz kötötték, ami azt jelentette, hogy éppen a munkásszármazásúak és az értelmiségiek rekesztődtek ki a menedékjogot nyerők köréből. A helyzetet tovább rontotta a Németországgal kötött megneemtámadási egyezmény, amely következtében a szovjet hatóságok 1941 nyaráig tárgyaltak ugyan a nácikkal a menekültkérdésről, de csak kis számú menekült kerülhetett a Szovjetunió oltalmába. (Meglepő módon e számnál sokkal nagyobb volt az országból a német zónába visszatelepítettek aránya!) Sőt, a „barátsági egyezmény” hatása az is lett, hogy az antiszemitizmus elleni küzdelem és a népirtás veszélyére való figyelmeztetés kikerült a szovjet propagandagépezet tematikái közül.

A genocídiumban meglehetősen aktív szerephez jutott Wehrmacht és SS felelősségét dokumentáló részek után Krausz Tamás a szovjetunióbeli holokauszt sajátosságaira tér rá. Ezek közül kiemeli, hogy a hatalmas kiterjedésű elfoglalt területeken (1) a nácik a többi országnál sikeresebben „egyesítették” az antiszemita fajelméletet és az antikommunizmust (ennek legismertebb megnyilvánulásai a német csapatoknak kiadott „ko-

misszár-parancs” és a lakosság körében terjesztett „judeobolsevizmus-ellenes” jelszavak); (2) itt a „modern” háborúkra jellemző rasszista és rabló jelleg mellett a faji tényező is speciális szerephez jutott, illetve (3) a zsidók tömeges megsemmisítését gyakorlatilag a helyszínen végezték el, a legminimálisabb titoktartás nélkül, a polgári lakosság hathatós együttműködésével. (Természetesen a vérengzésekhez olyan helybéliekből toborzott hadosztályok és hadtestek közreműködését nem vették igénybe, mint amilyen például a német hadseregnek alárendelt Vlaszov-hadosztály, illetve a SS „Galícia” hadosztály volt. Ezek kívül maradtak az eseményeken.) Egyszóval azon okokat rendszerezi a szerző, amelyek Nyugat-Európához képest a Szovjetunióban eltérő megszállási politikához vezettek, és azt az alapvető mozzanatot említi, hogy a náci és a kollaboránsok az egész második világháború alatt nem öltek meg annyi embert más országokban, mint a Szovjetunióban (vö. 76.).

Végül Krausz a második világháborút követően beköszöntő zsidó kivándorlási hullámot elemzi mélyrehatóan. Ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy az országból „1974-re [...] a szovjet zsidóság 11,4%-a kivándorolt, noha a kivándorlás alapvető mozgatórugója nem a cionista ideológia volt [...] Az 1970-es évektől egyre növekvő mértékben a gazdasági motívumokban és valószínűleg a helyi antiszemita megnyilvánulásokban kereshető a kivándorlások alapvető oka, amit alátámaszt, hogy a kivándorlók többsége nem Izraelben, hanem az USA-ban kötött ki.” (121.)

Ma már érthető, a szovjet politika az 1970–80-as években rákényszerült arra, hogy a külföldnek bizonygassa, határain belül nincs antiszemitizmus. Többek között ez eredményezte, hogy a téma, valamint a cionizmus kérdése az országban semmilyen társadalmi nyilvánosságot sem kaphatott, beleértve a holokauszttal foglalkozó tudományos kutatásokat is. Sőt, a rendszer a „zsidókérdés”, a náci vérengzések egészének elhallgatásától remélte az antiszemitizmus kioltását. Az persze az utcai beszélgetésekben, a felsőoktatás mindennapi gyakorlatában „bennmaradt”, de még ennek ellenére sem váltak a felvételi vizsgák során a zsidó nemzetiségű továbbtanulni szándékozók egy számszerű korlátozás diszkrimináltjaivá.

Az államszocialista időszak alatt történtek összegzéseként a mű leszögezi: a holokauszt szovjetunióbeli fejezete megtörte az ígéretesen induló zsidó társadalmi integrációt, majd a háborút követő események azt eredményezték, hogy az érintettek köre bár többé-kevésbé önként elfogadta a felkínált asszimilációt – mint lehetőséget a szovjet társadalom szerkezetébe való beágyazódásra –, ám ugyanez az integráció a zsidó kultúra pusztulását is okozta. Krausz statisztikákra hivatkozva ezzel

kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „1970-ben a szovjet zsidóknak már csak 17,7%-a beszélt anyanyelvüként a jiddist, 1979-ben pedig csupán 14,2%-a”. (121.)

Malkovics Tibor

Menedékház*

„A huszadik század egyik fényes, tehetséges és gazdag értelmiségi családjába született, és egy zugligeti szoba-konyhás ház bérlőjeként és gyümölcsös tulajdonosaként halt meg. A javak egyre fogytak körülötte, de a tulajdon, a gazdagság nem jelentett számára szinte semmit. Önként vált meg attól, amije volt, szétosztotta pénzét, a tárgyait és magát is.” (11.) E szavakkal foglalta össze Széchenyi Ágnes Sárközi Mártának, a koalíciós időszak jelentős irodalomszervezőjének életútját a mecénásra emlékező kötetében.

Az emlékkönyv dokumentumokat és memoárokat tartalmazó forrásgyűjtemény Sárközi Mártáról, amelyek bevezető részéből – *Műstoppoló és mecénás* című, egykorú forrásanyaggal rendkívül gazdagon ellátott életrajzi tanulmányból – megismerhetjük a főhős nem mindennapi életútját.

A szerkesztő célja, hogy a dokumentumok felidézésével Sárközi Márta és a vele kapcsolatba került írók, költők, a korszak jelentős értelmiségiei meséljék el az olvasónak Márta gyermek- és ifjúkori élményeit, a Horthy-rendszer ellentmondásokkal teli időszakát, a világháború idején megélt tapasztalatokat és a koalíciós időszak irodalomszervező munkáját. Az életrajzi tanulmánynak előnye az, ami más esetben hiányosság lenne: vagyis hogy a szerző kevésbé elemző, mint inkább narrátor, összekötő az olvasó és könyvének főszereplője között; egyben segítők is, hogy összerakjuk magunkban az általa válogatott életrajzi töredékeket, és ezzel a lehető leghitelesebb biográfiához jussunk.

Egyértelműen kijelenthetjük: aki veszi a fáradságot, és a bevezető tanulmány elolvasása után alaposan áttanulmányozza a dokumentumgyűjteményt, az számtalan rétegét fedezheti fel, nemcsak Sárközi Márta életének, hanem a 20. századi magyar irodalom társadalom- és kultúrtörténetének is, elsősorban a második világháború magyarországi harcaitól az 1949-ig terjedő korszakban.

* *Menedékház. Sárközi Márta Emlékkönyv.* Szerkesztette: SZÉCHENYI Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest, 2004. 423 p.

Az olvasó, miután elolvasta Széchenyi Ágnes tanulmányát, és a dokumentumokat, erős késztetést érez arra, hogy további részleteket is megtudjon az irodalmi nagyságoknak és annak az asszonynak a kapcsolatairól, akiről az 1956-os forradalom Nemzetörségének parancsnoka kijelentette: „Rám ember úgy nem hatott, mint Márta.” (348.)

A dokumentumkötet nem tér ki rá, de a bevezetőből megtudhatjuk, milyen volt Molnár Ferenc lányaként felnőni, majd élni egy olyan közegben, amely akarva-akaratlan az irodalmi élet fókuszába sodorta őt. Mit is jelenthetett később néhány évig a magyar irodalom egyik szervezőjének, majd „nagyasszonyának” lenni. Megtudhatjuk, hogy milyen volt a kisgyermek Molnár Márta szemével nézve jólétben, de funkcionális árvaként élni a szabadkőműves nagypapa palotájában. Azzal a nagyapával együtt lakni, aki a *Budapesti Napló* alapítója, a *Pester Lloyd* főszerkesztője, Corvinláncsal kitüntetett felsőházi tag volt a Horthy-rendszerben, aki nemcsak az újságírásnak, hanem a századelő irodalmának is meghatározó személyisége. Akinek házában állandó vendég volt Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Csáth Géza, továbbá aki Budapestre csábította Adyt Nagyváradról, s aki nevét Weiszről Jókai ötletére magyarosította Vészire. Így nem csodálható, ha Sárközi (Molnár) Márta élete végéig az irodalmi élet központjába tartozott, hiszen mint Széchenyi Ágnes idézte ironikus sorait: „Már az anyatejjel magamba szívtam azt a tévhitet, hogy az irodalom fontos dolog, mondhatni a világ közepe. Még meg sem születtem, Ady már verseket írt rólam, az anyámról szóló Margita-ciklusban.” (19.)

A bevezető tanulmányból megtudhatjuk, hogy az irodalmi élet szervezését második férje, Sárközi György az Athenaeum Kiadó irodalmi igazgatója, a *Válasz* című folyóirat alapító főszerkesztője mellett tanulta. A bevezető tanulmány megismertet minket Sárközi György 30-as évekbeli irodalmi munkásságával, amely nélkül nem jöhetett volna létre a *Magyarország felfedezése* című sorozat, benne a népi írók remekműveivel. Sárközi Györgyöt Lackó Miklós „az asszimiláció eminensének” tartotta: Sárköziék egyaránt jó kapcsolatot tartottak fenn a korszak népies és urbánus irodalmi köreivel, és a korszak költőfejedelme, Babits Mihály is családi jó barátjuk volt. Széchenyi Ágnes egy olyan szeletét is bemutatja az irodalom szociológiai hátterének, amely mindenképpen különlegesség: Sárközíné gondolatait felhasználva sokat megtudhatunk az írófeleségek szerepéről az irodalmi viszonyok alakításában. Eszerint a „Magyar írófeleség életének egyetlen célja és értelme összeveszíteni férjét a többi írókkal. Ennek érdekében minden pletykát visszamond a férjének, és hosszú éjjeli beszélgetések alatt igyekszik a férjét meggyőzni, hogy mindenki ellensége. Öreg napjaira azután a magyar író rendsze-

rint össze is vész az összes többi magyar íróval. [...] és amikor az író megkapja az obligát rákot, önfeláldozóan halálba ápolja.” (37.)

Szintén figyelemreméltó az a szemlélet és ironia, amellyel az akkoriban, a harmincas években tapasztaltak alapján Sárközi Márta leírta, hogy ő mint háziasszony miben érhetette tetten a népies és az urbánus irodalmi társaság közötti különbséget. A népiesek Sárközinek a *Válasz* körét jelentették, akiknek „népies” dolgokat kellett főzni, akik a vacsora befejeztével aludni küldték a ház asszonyát, mert politizálni kezdtek. Ahogy a tanulmány szerzője idézte Márta asszony érdes megfogalmazását: „A *Válasz*-munkatársakat az jellemezte, hogy fel akarták emelni a parasztságot, és le akarták szarni az urbánusokat. Ebből a célból falukutató műveket írtak, politikailag csoportosultak, csak súgva merték szidni a zsidókat, és igyekeztek minél kevesebbet olvasni.” (38.) Az urbánusok csoportja hétfőn vacsorázott Sárköziéknél, ők Sárközinek szerint felkészültek irodalomból a vacsorára, ahol ingyencfalatokat kellett felszolgálni nekik, és a ház asszonyának nem kellett a vacsora után pihenni mennie.

Az érdeklődők sajátos fogódzót találhatnak a bevezető részben arról a tudományos alapkérdésről, hogy mi is a jó irodalom, milyen ember válik íróvá. Eszerint „Egy író vagy költő, az egy olyan ember, aki valamilyen szellemi vagy szexuális defektus következtében nem választ normális, férfias foglalkozást [...] Senki náluk szebben nem tudja leírni az emberi érzéseket, szolidaritást, becsületet és bátorságot, és fönti tulajdonságokat mindenkinél inkább meg lehet találni, mint náluk.” (40.) A jó irodalom Sárközi Márta élettapasztalata szerint egész egyszerűen nem is létezik.

Miként a dokumentumokból és a tanulmányból is megtudhatjuk, Sárközi Márta életének talán legfontosabb fejezete a háború borzalmaival, a nyilas rémuralommal egyetemben lezárult. Sárközi Márta a zsidóüldözések és a háború pokla miatt özvegy maradt. Ekkor új korszak kezdődött számára, amely a koalíciós időszak irodalmi életének egyik meghatározó szereplőjévé tette. Sárközi Márta 1946 októberében talán Németh László, talán Bibó István felvetésére újraindította a *Választ*. A lap új mentora teljes erővel vetette bele magát a munkába, olyan viszonyok közepette, amikor szinte semmi nem volt biztos. A politikai helyzet képlékeny volt, a gazdasági lehetőségek politikai elkötelezettség nélkül nem voltak adottak egy irodalmi folyóirat kiadásához. A *Válasz* azonban óriási irodalmi siker lett. A siker Sárközinek érdeme volt, mert mint Németh László is megjegyezte, „Magyarországon csak olyan vállalkozás szokott sikerülni, melynek megvalósítására asszonyok indulnak el a rediküljükkal”. (48.)

A kötet szerkesztője bemutatja, hogy milyen viszonyok közepette működött a sajtó akkor, amikor a *Válasz* újraindult a háború után: egy időszaki sajtótermékhez az kellett, hogy valamelyik politikai párt a papírkvótájából készleteket adjon át, ami csak úgy volt lehetséges, ha az adott újság vagy folyóirat a párt égisze alatt működött. Bizonyos értelemben már ez a tény is politikai befolyásolást jelenthetett. Az eszmei kötődés miatt egyértelmű volt, hogy a *Válasz* a Nemzeti Parasztpárthoz fog valamilyen módon kapcsolódni. Sárközi Márta azzal, hogy Illyés Gyulát kérte fel főszerkesztőnek, mind a parasztpárt, mind a kommunista párt oldaláról nehezen támadhatóvá, már-már védetté tette lapját. A lap készítése azonban egyre inkább Sárközi Mártára hárult: „Kezdetben Illyés végezte a szerkesztés érdemi részét, Sárközi Márta a kiadással járó szervezési munkát és a tördelést. Aztán szép lassan, a munka minden fázisa átcsúszott Sárközi Márta kezébe.” (50.)

A rendkívül sok forrást felhasználó tanulmányban a szerző remek érzékkel emeli ki Sárközi Márta kézírásos emlékezéseiből azokat a mondatokat, amelyek bemutatják a korszak költőfejedelmét. Így megtudhatjuk, miként vélekedett Szabó Lőrinc és Weöres Sándor költészet-kritikusi, versszerkesztői tevékenységéről: „Szabó Lőrinc volt először versszerkesztő, de ő mindenkit buzdított, hogy menjen költőnek, úgy hogy családapák hagyták ott biztatására paksi fűszeresegédi állásukat és dühödt feleségek jöttek engem kérdőre vonni, hogy ők feljöttek Pestre a mi biztatásunkra, és most mi legyen velük? Ezután Weöres Sándornak adtuk a verseket bírálni. Neki viszont minden olyan vers tetszett, aminek nem volt értelme, és nő volt az írója. A szerkesztőséget absztrakt lipótvárosi költőnők árasztották el, de azután ez is abbamaradt, mert az egyik költőnő végül is férjül vette a kritikust.” (52.)

Széchenyi Ágnes tanulmányának és dokumentumkötetének legnagyobb erénye, hogy részletesen bemutatja a *Válasz* 1945 és 1949 közötti virágzásának időszakát. Az irodalomtörténet iránt érdeklődők megtudhatják, hogy Sárközi Márta ebben a politikai fordulatokkal teli négy esztendőben az irodalompolitika egyik alakítója volt. Sárköziné vette a bátorságot és megjelentette a háború alatti kétséges szerepvállalásuk miatt a hatalomra törő baloldal körében cseppet sem népszerű Németh László és Szabó Lőrinc műveit. A kötet jól érzékelteti azt, hogy Sárközi Márta emberi érzéseiben maga is fenntartásokkal viseltetett egy ideig például Szabó Lőrinc iránt, akinek azonban megbocsátotta háború alatt tanúsított, félreértésekre is okot adó megnyilvánulásait. Ennek a nagylelkűségének, és az irodalom iránti elkötelezettségnek köszönhető, hogy a *Válasz* volt az, ahol megjelenhetett Németh László világszínvonalú re-

génye az „Iszony”, továbbá Szabó Lőrinc „Tücsökzene” című versciklusa is a folyóirat hasábjain formálódott.

Egyébként éppen a Németh Lászlóval folytatott és a kötetben gazdagon idézett levelezése adja a legtöbb irodalomtörténeti információt az író személyiségéről, az irodalomhoz, saját magához és a politikai változásokhoz való viszonyáról. Németh kissé bizonytalanul Sárközinétől kérdezte: „Elkezdjem folytatásos regényül az Iszony második részét [...] Az Iszonyt nélküle nem kezdem el [...]” (ti. Illyés nélkül). (223.) A *Válasz*-ban kapott publikálási lehetőséget Bibó István is, aki – irodalminak semmiképp sem nevezhető – politika-, társadalom- és jogelméleti alaptanulmányait közölhette a lapban. Bibó egyik cikkével kapcsolatban jegyezte meg Németh László egyik levelében: „Ő az első, aki nem azt mondta: Lássátok milyen nemes lélek vagyok, mindenek ellenére szóba állok N. L.-val, hanem azt, hogy N. L.-t, ha nem is tartom sokra, de ártatlan-nak tartom.” (230.) Máskor Németh saját jövőjéről elmélkedik, amikor Sárközinének megjegyzi: „Engem visz a bűnösök karavánja, egyelőre ki a *Válasz*ból és irodalomból, az ipari munka, a külföldi koplalás vagy ki tudja milyen más helyek felé [...]”. (231.) Széchenyi is megjegyzi, hogy ezek után meglepő: 1949 júniusában jelent meg a *Válasz* utolsó száma, és mégis „...nincs egyetlen szégyellni való sora sem, politikai engedményt a *Válasz* nem tett. Nem hajtotta meg gerincét, azzal áltatva magát, hogy így menti az értéket. Nem közölt alibi irodalmat, kritikát.” (59.) A hatalomra törő kommunisták Illyés miatt nem mertek a folyóirathoz nyúlni, megvárták, amíg anyagilag csődbe ment. Sárközi Mártának a politikához és a kulturális élet meghatározó szereplőihöz való viszonyát jól érzékelteti az az idézet, amelyben a nagyhatalmú kommunista kultuszdiktátor, Révai József eszmecserére invitálását a következő szavakkal utasította vissza: „Eszméimet nem cserélem el. Sárköziné.” (62.) A dokumentumgyűjtemény számos darabja illusztrálja a szerkesztőnő helyzetét, de legkézzelfoghatóbban talán Sárköziné Pilinszky Jánoshoz intézett sorai: „(Erdei sógornője) közölte híveivel, hogy Sárköziné oly hánytatóan reakciós, hogy már nem sokáig lesz szabadlábom.” (197.)

A kötet dokumentálja azt a korszakot is, amikor Sárközi Márta hivatalosan már nem vett részt az irodalmi életben, és elszegényedve a Zugligeti úton, műstoppolóként, almatermesztőként dolgozott, és otthona mégis a magyar irodalmi és kulturális elit zarándokhelye volt. A *Válasz* egykori lelke továbbra is érdeklődött a politika iránt, és amint lehetett – miként az irodalomban is – szervezőként, háttérmunkásként 1955-ben és 1956-ban szereplője lett a politikai életnek. Kapcsolatot tartott a Nagy Imre-csoporttal, olyannyira hogy – mint Király Béla idézett visszaemlé-

kezéséből is kiderült – Sárközi Márta volt az, aki bevezette őt a Nagy Imre körül szerveződő csoportba, amely Király szerint akkor már az állami élet minden területén rendelkezett „emberrel”. (350.) Érdemes itt rámutatni egy hiányosságra – amely jellemző a dokumentumok jegyzeteire és a bevezető tanulmányra is –, miszerint a szerző-szerkesztő nem elemző jellegű kötetet készített, hanem a tények és dokumentumok közlésére szorítkozik. Így az emlékezők bizonyos tévedései, vélelmei félrevezethetik az olvasót. A Nagy Imrével kapcsolatos dokumentumok és a mártír miniszterelnökkel foglalkozó szakirodalom ugyanis nem támasztják alá azt, hogy Nagy és a körülötte lévő személyek ilyen tudatosan készültek volna 1955-ben a hatalomátvételre.

A kötet nagyobb részét elfoglaló dokumentumgyűjtemény politikatörténeti jellegű információkat is tartalmaz arról, hogy miként elemezték a jeles magyar írók és költők a politikai élet eseményeit. A dokumentumok között szerepel például Szabó Zoltán *Sárköziékről* című visszaemlékezése, Lator László *Márta* című emlékezése, illetve beleolvashatunk Sárközi Márta levelezésébe: Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Pilinszky Jánossal, vagy éppen a parasztpárti politikussal, Erdei Ferencel. Megismerhetjük Sárköziné kéziratos önéletrajzát, Király Béla és Halda Aliz visszaemlékezéseit is.

Az alábbiakban ezekből a dokumentumokból ragadunk ki egy-egy érdekesebb momentumot. Egyik levelében például Németh László 1946 tavaszán keserűen fakad ki a Parasztpárttal kapcsolatban: „A Parasztpárttól nincs mit várnom sem nekem, sem a magyarságnak. Az ebben a pillanatban egy hazaárulóból s egy állandóan beszélő mátyásmadárból áll.” (218.) A források kritikai elemzésének hiányára való utalásunk jogoságát támasztja alá ez az idézet is, hiszen a szerkesztő az olvasónak nem nyújt segítséget abban, hogy kiket is illetett ilyen jelzőkkel Németh László.

Értékes információkat tudhatunk meg Sárköziné emlékezéseiből arról, hogyan reagált Kovács Béla elrablására. Ez némileg ellentmond annak, amit a *Válasz* és munkatársai megalkuvásmentességéről írtam. Eszerint Kovács Imre megkereste a szerkesztőséget és felolvasta az ügy kapcsán írt cikkét többek közt Illyésnek, Keresztury Dezsőnek, amelyben jogtiprásnak nevezte Kovács letartóztatását. Sárköziné a felolvasás eredményét így foglalta össze: „Megírtam, hogy a cikk bátor és kitűnő, és én, mint szerkesztő szégyellem, hogy nem közöljük.” (279.)

Az említett hiányosságok ellenére a Széchenyi Ágnes szerkesztette *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv* remek példája annak, hogyan kell olyan dokumentumkötet készíteni, amely egyszerre érdekes és hasznos

lehet a korszak iránti érdeklődésük miatt mélyebb ismeretekre vágyóknak is, mert az eredeti dokumentumok segítségével színesíti, gazdagítja a korról addig szerzet ismeretanyagukat.

Szajda Szilárd

Moszkva ügynökei*

Egy külföldön megjelent magyar történelmi tárgyú munkát mindig érdeklődéssel vesz kézbe a magyar olvasó, különösen akkor, ha a szerző nem magyarországi vagy külföldön élő magyar történész. Martin Mevius monográfiája ilyen különleges alkotás: egy Oxfordban doktorált holland kutató (jelenleg a Holland Külügyminisztérium munkatársa) azt vizsgálja, hogyan viszonyultak a magyar kommunisták a nemzeti kérdéshez a második világháború alatt és az azt követő években.

A magyar olvasó a mintegy 300 oldalas könyvet lapozgatva óhatatlanul gyanakodni kezd: rendelkezhet-e egy külföldi kutató olyan alapos nyelvtudással és ismeretekkel, amelyek alapján megfelelő színvonalon meg tud írni egy ilyen monográfiát. Az irodalomjegyzékből azonban kiderül, hogy nincs ok aggodalomra. A szerző kutatásokat végzett több magyarországi levéltárban, és ismeri a korszakot tárgyaló legfontosabb forráskiadványokat és feldolgozásokat.

A könyv hangulatos bevezetővel indul: a Szegedre látogató történész azon csodálkozik, miként lehetséges, hogy a Hősök kapuja, némi változtatásokkal ugyan, de túlélte a szocializmus éveit. Tudván, hogy a Magyar Kommunista Párt és utódai (MDP, MSZMP) milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a szimbólumoknak, szobroknak és emlékműveknek, elsősre nem könnyű megérteni, miért nem romboltak le egy olyan emlékművet, amely az első világháború hősi halottain kívül a Tanácsköztársaság áldozataira és a háború után elvesztett területekre is utalt. Hamarosan megkapjuk a magyarázatot: a második világháború alatt és az azt követő években a magyar kommunisták számára a hazafiság a párt identitásának fontos eleme lett. A szerző azonban hangsúlyozza, hogy ez a „nemzeti” politika tudatos, központilag szervezett, utilitarista jellegű politika volt.

Az első fejezetben (*Kommunizmus és nacionalizmus, 1848–1941*) rövid áttekintést olvashatunk arról, hogyan viszonyult Marx, Engels, Lenin

* Martin MEVIUS: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 320 p. /Oxford Historical Monographs/

és Sztálin a nemzet és a hazafiság kérdéséhez. A könyv témája szempontjából Sztálin magatartása a legfontosabb, aki a különböző népek hazafias érzelmeit kihasználva, a nemzeti kultúrát támogatva próbálta terjeszteni a szocializmust, hogy azután kialakítson egy új, szovjet patriotizmust. A világ többi országában működő kommunista pártok viszont igen nehéz helyzetbe kerültek a sztálini politika miatt, mivel az 1930-as évekre a proletár internacionalizmus gyakorlatilag egyet jelentett a Szovjetunió érdekeinek szolgálatával. Ennek következtében a kommunistákat egész Európában árulóknak, Moszkva ügynökeinek tekintették. A második fejezet (*Moszkva ügynökei, 1941–1944*) azt az időszakot tárgyalja, amikor az európai kommunista pártok Moszkva utasítására a szocialista agitáció helyett a nemzeti felszabadítást tűzték zászlajukra. A népfrempolitika jegyében a kommunistáknak együtt kellett működniük az összes antifasiszta politikai erővel. Ebbe a folyamatba illeszkedett bele a Komintern feloszlata, amellyel Mevius szerint Sztálinnak nem az volt az elsődleges célja, hogy egyfajta gesztust tegyen a nyugati szövetségeseknek, hanem inkább az, hogy elfogadhatóbbá tegye Európában a kommunista pártokat, és elősegítse a népfrempolitikák létrehozását.

A harmadik fejezet (*A nemzeti egység politikája és a szovjet tényező, 1944 ősze–1945 tavasza*) a magyarországi illegális kommunisták nehéz helyzetét írja le. A legnagyobb problémát a Moszkvával való kommunikáció hiánya jelentette. Ez eredményezte a KMP feloszlátását és a Béképárt megalakulását is, mivel Budapesten rosszul értelmezték a Moszkvából kapott híreket. A harcok elmúltával Sztálin különböző taktikát javasolt az egyes kelet-európai kommunista pártoknak. Magyarországon csak fokozatosan kívánta bevezetni a szocializmust, ezért a kommunista pártnak nemzeti pártként kellett megjelennie. Ezt az óvatosságot mutatja a párt új neve, az Akcióprogram tudatosan hazafias hangvétele, az Ideiglenes Nemzeti Kormány összetétele és sok más „nemzeti jellegű” gesztus. Az MKP tehát megpróbálta elfogadtatni magát a magyar közvéleménnyel, ennek azonban a legnagyobb akadálya maga a Szovjetunió volt. A lakosság nagy része amúgy is ellenérzésekkel viseltett Oroszországgal szemben, a Vörös Hadsereg magatartása pedig egyáltalán nem könnyítette meg a magyar kommunisták dolgát. A szerző részletesen taglalja a szovjet katonák által elkövetett atrocitásokat, amelyeknek sokszor magyar kommunisták is áldozatul estek.

A negyedik fejezetben (*1919 öröksége és a baloldali radikalizmus, 1944 ősze–1945 tavasza*) Mevius azt fejt ki, hogy az MKP népszerűségének másik akadálya 1919 emléke volt. A magyar lakosság körében igen negatív kép élt a Tanácsköztársaságról, az 1919-es kommunista ve-

teránok azonban türelmetlenül várták a Vörös Hadsereget, és azonnal sürgetni kezdték a proletárdiktatúra kikiáltását. Igen tanulságos, ahogy Mevius összehasonlítja a Rajk és Kállai által írt *Mit kíván a magyar nemzet?* című kiáltványt a Moszkvában kidolgozott akcióprogrammal. A szerző amellet érvel, hogy a különbségek oka nem az, hogy Rajk és Kállai radikálisabbak lettek volna a moszkvai kommunistáknál, hanem az, hogy a kommunikáció hiánya miatt nem kaptak tájékoztatást az új, nemzeti vonalról. A Moszkvából Magyarországra érkező magyar kommunistáknak nem kis gondot okozott a helyi kommunisták, főleg 1919-es veteránok radikális hangulata, akik a proletárdiktatúra bevezetését sürgették.

Az ötödik fejezet (*Kossuth, Petőfi és Táncsics örökösei, 1944. december–1945. március*) az MKP hazafias propagandáját írja le, amellyel a pártnak kettős célja volt: egyrészt pozitív, hazafias színben próbálták feltüntetni a pártot, hogy népszerűségét növeljék, másrészt egy „új”, „igazi” hazafiságot akartak teremteni. 1945-től Moszkva már nem ellenőrizte olyan szigorúan az MKP propagandáját, csupán a kereteket szabta meg. Mevius többször hangsúlyozza könyvében, hogy a magyar (és más kelet-európai kommunisták) nem voltak pusztán Moszkva bábjai. Többször maguk kezdeményeztek egyes lépéseket, sőt az is előfordult, hogy megakadályozták a szovjet szándékokat, és többször kifejezték elégedetlenségüket (persze egymás között) a szovjet beavatkozások miatt. Az MKP hazafias propagandájában a pártot a magyar függetlenségi harcok örökösének állította be. Az új vonalat a helyi aktivistákkal volt a legnehezebb elfogadtatni, akiket többször kellett utasítani arra, hogy az ünnepeken a vörös zászló mellett a nemzeti lobogót is használják, sőt néha egyenesen megtiltották a vörös zászló használatát.

A hatodik fejezet (*A magyar nemzeti érdekek egyetlen igazi védelmezője, 1945. március–november*) azt mutatja be, hogyan próbálta az MKP kezelni és a maga hasznára fordítani az 1945 tavasza és ősze között felmerülő kérdéseket. Ilyen volt a németek kitelepítése, amelyet az MKP igen jól be tudott illeszteni hazafias propagandájába, ráadásul össze tudta kötni egy másik fontos kérdéssel, a földreformmal. Megoldhatatlan problémának bizonyult azonban a magyar kommunisták számára a csehszlovák kormány magyarellenes intézkedéssorozata. Rákosiék hiába fordultak Moszkvához, az MKP nem tudta megvédeni a csehszlovákiai magyarokat, ami súlyos presztízavesztést jelentett számukra. A csehszlovák–magyar konfliktus jól példázza azt, hogy a Komintern által korábban megszabott „nemzeti” politika milyen problémákat okozhatott az egyes kommunista pártok között.

Az 1945. évi választási kampány a hazafias propaganda jegyében telt el. Az aktivistákat arra utasították, hogy ne nagyon említsék a Szovjetuniót és a Vörös Hadsereget, és a vörös zászlók mellett mindig helyezték ki a nemzeti színeket is. A párt egyre hangosabban nyilvánította magát Kossuth, Petőfi és Táncsics szellemi örökösének.

A *Nemzeti politikák konfliktusai, 1945–1947* című fejezet a Csehszlovákiával és Romániával kialakult ellentétekről szól, amelyek a három kommunista párt „nemzeti” politikájának konfliktusából adódtak. Románia esetében az is problémát okozott, hogy a szovjet vezetés nem tájékoztatta egyértelműen az MKP-t a magyar–román határral kapcsolatos álláspontjáról. A magyar–csehszlovák konfliktus azonban még súlyosabb volt: Rákosi hiába követelt magyar újságot, iskolát, politikai szervezeteket, és eredménytelenül tiltakozott a lakosságcsere végrehajtásának módja miatt is.

A nyolcadik fejezet (*Szalámitaktika és nemzeti összefogás*) a belpolitikával foglalkozik. Az 1945. évi választások után az MKP továbbra is a nemzeti hagyomány örökösének és a magyar érdekek képviselőjének állította be magát. Az új jelszó a „nemzeti összefogás” lett, amely elsősorban a jobboldali kiscgazdák (a „reakcióosok”, „fasiszták”, „árulók”) ellen irányult. Az MKP a Kiscgazdapárt elleni koncepcióos pereket szintén sikerrel használta fel saját nemzeti imázsának erősítésére. Az 1947. évi választási kampányban a nemzeti propaganda ugyanolyan erős volt, mint 1945-ben. A plakátokon gyakran szerepeltek a nemzeti színek, szerepelt Rákóczi, Kossuth és Petőfi képe, a földosztó Nagy Imre, és a pártvezetésnek újra ösztönöznie kellett a helyi aktivistákat a nemzeti színek használatára.

A kilencedik fejezet (*A mártírok kultusza*) a korszak szimbólumaival foglalkozik. A szerző szerint a kommunisták ekkor tudatosan kialakítottak egyfajta „halottkultusz”, amely során egyrészt a nagy nemzeti hősök örökösének mutatták magukat, másrészt saját mártírjaikat nemzeti hősöknek állították be. A szerző szerint azonban ez már nem taktikai jellegű propaganda, hanem a párt hazafias jellegű önképének része volt. Az MKP a nem hivatalos nemzeti ünnepeket is megtartotta, de új jelentést próbált adni azoknak (például augusztus 20. az új kenyér ünnepe), az egyértelműen szocialista ünnepeket (május 1., november 7.) pedig nemzeti tartalommal töltötték fel. A szerző nagy teret szentel az utcanévvaltozások kérdésének is, rámutatva arra, hogy eleinte a „nemzeti jellegű” utcanévek domináltak, de később egyre több lett a „szocialista jellegű” utcanév. Az MKP nemzeti imázsának kiépítésében nagy szerepe volt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepeinek. 1848 tanulságaként azt hangsúlyozták, hogy a nemzeti sza-

badság kivívásának párosulnia kell a társadalmi reformmal, és mindehhez nemzeti összefogás szükséges, és így kell harcolni a belső ellenség és a megalkuvók ellen.

A tizedik fejezet (*A Kominform és az MKP nacionalista hibái, 1947–1949*) a hidegháború első éveit mutatja be, amikor a többi kommunista párthoz hasonlóan az MKP is változtatott nemzeti politikáján. A kommunista pártok az új moszkvai vonalnak megfelelően elvetették a békés átmenet lehetőségét, propagandájukban új „bűnök” jelentek meg: a nacionalizmus, főleg a „burzsoá nacionalizmus”, illetve a „nacionalista elhajlás”. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne használták volna ki továbbra is a nemzeti érzelmeket politikai célokra, főleg a nyugati imperialisták és a Tito Jugoszláviája elleni gyűlöletkeltésre.

1947-re megszűntek az okok, amelyek miatt 4 évvel korábban Sztálin feloszlatta a Kominternt: megtörtént a szakítás a Nyugattal, a kommunisták az összes kelet-európai országban a hatalom közelébe kerültek, ezért már nem volt szükség a szovjet kapcsolat titkolására. A Kominform megalapításának célja a politika koordinálása volt, de mivel ezt eddig is megtette a Szovjetunió, ezért a szervezet létrehozásának egyértelműen politikai üzenete volt.

A könyv utolsó fejezete (*Szocialista hazafiság*) az 1949–1953 közötti időszakot tárgyalja. Ekkortól a „nacionalizmus” szó már egyértelműen negatív jelentéstartalommal telítődött, különösen a „burzsoá” jelzővel használva. A nemzeti propaganda azonban alig változott, a párt valós vagy vélt ellenségeit hazafiatlan, magyarelles köpönyegforgatóknak, az Egyesült Államok fizetett ügynökeinek nevezték. A sztálinista kirakatperekben is megjelent a hazafias propaganda. A Mindszenty-perben a hercegprímást háborús uszítónak, szabotőrnek, a külföldi ellenség ügynökének állították be. A Rajk-perben a legsúlyosabb vád a „trockizmus” volt, de a pártonkívüli propagandában a nemzeti elem is hangsúlyosan szerepelt (külföldi hatalmak ügynöke, illetve nacionalista, vagyis szovjetellenes). A per során egyértelmű lett mindenki számára, hogy aki a Szovjetunió ellensége, az automatikusan a magyar dolgozó nép és az ország függetlenségének ellensége. A „szocialista hazafiság” fogalma Mevius szerint ekkor egyenlő volt a proletár internacionalizmussal, a Szovjetunió iránti hűséggel és Sztálin imádatával. Ugyanakkor még mindig erősen jelen volt a hazafias elem, hiszen azt is hangsúlyozták, hogy a Szovjetunió az imperialista hatalmakkal szemben biztosította a nemzeti függetlenséget.

1949 után növekedett a szocialista és a szovjet szimbólumok száma, de ekkor sem szorították ki teljesen a nemzeti jelképeket. Felgyorsult az utcanév-változtatási folyamat, és több államosított vállalat új nevet ka-

pott. Még Sztálin 70. születésnapjának ünneplésén is megjelentek magyar hazafias motívumok a propagandában, a nemzeti és a szovjet szimbólumok pedig teljesen összeolvadtak. Március 15-éből ugyanakkor egyre inkább az ifjúság ünnepe lett, és ekkor már gyakorlatilag a legnagyobb ünnepre, április 4-re való felkészülésnek tekintették. Mevius rámutat arra, hogy az 1948 előtti évekkel ellentétben ekkor már nem volt jelentős különbség a párton belüli és a párton kívülre sugárzott propaganda között.

A könyv utolsó, összefoglaló fejezetében a szerző visszatér Szegedre. Már „érti”, hogy a Hősök Kapuja eltávolítása egyáltalán nem segített volna a kommunista párton. A pártvezetés a hazafias, nemzeti propagandát taktikai lépésként fogta fel. A nemzeti vonalat Moszkva utasítására mindegyik kelet-európai kommunista pártnak magáévá kellett tennie, és mivel a térség országai közül Magyarországon volt a legkisebb a kommunista párt támogatottsága, itt volt a legerősebb a pártpropaganda nemzeti jellege. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a szovjetizálás nem jelentett eloroszosítást, a szocialista hazafiság – bár a szovjet modellen alapult – mindegyik országban a saját nemzetet és államot helyezte a középpontba.

A gördülékeny, jól olvasható stílusban írt munkába sajnálatos módon néhány kisebb-nagyobb hiba is belecsúszott. Túlzás azt állítani, hogy Horthy Szegedről való elindulása jelentette volna a Tanácsköztársaság végét (1.), Hitler nem „tartotta fogva” Horthyt 1944 márciusában (52.). Steinmetz Miklóst nem lőtték le a németek, mert gépkocsija aknára hajtott (77.). Az angol anyanyelvű olvasók számára félrevezető lehet, hogy a szerző a magyarországi németeket következetesen sváboknak nevezi, ezért legalább egy lábjegyzetben érdemes lett volna utalni arra, hogy a magyarországi németeknek csak egy része volt sváb eredetű. A „Ne bántsd a magyart!” idézet nem a Szózatból származik (188.). 1947 őszén nem fenyegette a Szovjetuniót az a veszély, hogy ki kellett volna vonnia csapatait Magyarországról, és az is túlzó megállapításnak tűnik, hogy Moszkva 1947 tavaszán attól félt volna, hogy némelyik népi demokrácia „kicsúszik érdekszférájából” (216.). Az irodalomjegyzékben (és a lábjegyzetekben) több név helytelenül szerepel. Az angol nyelvű könyvekben oly gyakori ékezethibák itt sem hiányoznak, ráadásul Izsák Lajosból mindenütt Iszák Lajos lett, Rainer M. János Nagy Imre-monográfiája kétszer is megjelenik a felhasznált munkák között, egyszer „Rainer, János”, majd „Janos, R. M.” név alatt, és a szerzőnek Cseh Gergő Bendegúz nevével sem sikerült megbirkóznia.

Ezek a kisebb hiányosságok azonban nem csorbítják a könyv érdekeit. Bár a recenzensnek nem könnyű beleképzelnie magát a külföldi

olvasó helyébe, mégis úgy tűnik, Mevius megtalálja a helyes arányokat. A magyar történelmet kevésbé ismerő olvasót nem terheli túl hosszadalmas magyarázatokkal, de nem is tételez túlzottan nagy alaptudást a magyar eseményeket illetően. Nekünk, magyar olvasóknak néha talán hiányérzetünk lehet (például Révai nemzeti kérdésekkel foglalkozó munkái az irodalomjegyzékben szerepelnek ugyan, de a főszövegben nincs rájuk utalás; Molnár Eriket csak mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagját említi; emellett nem mindig a megfelelő magyar szakirodalmat adja meg forrásként), de egészében véve teljes képet kapunk a magyar kommunisták nemzeti, hazafias propagandájáról. Mevius igen érdekes forrásokat mutat be, a magyar kommunista vezetők levelei például nagyon jól illusztrálják a párt nemzeti politikájának változásait. A könyv erőssége, hogy az MKP politikáját nemzetközi összefüggésbe helyezi, de eloszlatja azt a nyugaton (és sokak körében itthon is) elterjedt nézetet, amely szerint a magyar kommunisták Moszkva „gondolkodás nélküli eszközei” lettek volna. Martin Mevius könyvét nem véletlenül választotta be az oxfordi egyetemi kiadó az „Oxford Historical Monographs” sorozatba. Jó lenne, ha ez a könyv a magyar olvasók kezébe is eljuthatna.

Hegedűs Gyula

Vallásosság és identitás a diktatúrában*

„Majd ha az utókor ítélni fog felettünk, ne azt vizsgálja, hogy mit kellett volna tennünk, hanem azt, hogy mit lehetett tenni!” – mondta Bögre Zsuzsannának egyik interjúalánya. (67.) A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen társadalomtörténetet tanító szerző pedig éppen erre a feladatra vállalkozik. Kötetében azt vizsgálja: „mi befolyásolta a legjobban a vallásos emberek hétköznapi magatartását az elmúlt rendszer időszakában [...] mitől függött az, hogy valaki kitartott a vallásos világnézete mellett, vállalva annak minden következményét, vagy más esetben elrejtette meggyőződését, hogy megfelelhessen a hivatalos ideológia elvárásainak?” (9.)

A vallásos emberek e kötetben a katolikusokat jelentik, közülük is azokat, akiknek 1948 súlyos törést jelentett az életében és karrierjében. A kötet célja egyszerre tudományos és politikai, hiszen olyan, eddig nem kutatott, sőt valaha „a nem haladó” stigmájával megbélyegzett társa-

* BÖGRE Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Studia Sociologica, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 200 p.

dalmi csoportot helyez az elemzés középpontjába, amelynek tagjai történeteiket, üldöztetéseik és megpróbáltatásaik történetét sokáig nem mesélhették el nyilvánosan.

Bögre Zsuzsanna munkájával állást foglal. A kötet első mondata szerint „az 1945 előtti társadalom meglehetősen immobil, zárt társadalom volt”. (7.) Ennek a zártságnak a feltörésére akkor nyílt lehetőség, mikor Magyarországon a Szovjetunió árnyékában megkezdődött az a társadalmi átalakító program, amelynek alapvető része volt az egyház és a vallásosság elleni küzdelem. 1945-ben meglehetősen erőfölénnyel és újfajta eszközökkel felfegyverzett konkurencia jelent meg Magyarországon, ahol addig a diadalmas katolikus életfelfogás és életvitel volt a domináns. A szerző sajnos nem beszél a korábbi kísérletekről, amelyek magyar progresszió részét képezték, így mindenki, aki a „másik modell”, azaz a társadalom átalakító programjában részt vett, illegitim kollaboránsnak tűnik. Bögre Zsuzsanna a kötet első részében csak rövid, vázlatos fejezetben foglalja össze a szekularizációs modell védelmezőinek és kritikusainak érveit. Ugyanakkor a volt szocialista országokban mindenhol lezajlott a „szocialista modernizáció”, amely Tomka Miklós szerint nem írható le a klasszikus szekularizációs paradigmával. (37.) Ennek a folyamatnak a pszichotörténeti elemzése kulcskérdés, hiszen Magyarországon a mai új konzervativizmus szocializációs mozgalom, amelynek 45 év után kellett intézményi és ideológiai alapjait kialakítani. A korábbi helyzettel és folyamatokkal való szembenézés tehát szükséges, amihez nélkülözhetetlenek az olyan úttörő alap kutatások, mint ez a kötet.

A kötet mintegy tízéves munka eredménye, egy nemzetközi, tíz országra kiterjedő összehasonlító kutatási programra épülő PhD-dolgozat átdolgozott változata. A kutatási előzmény előnye, hogy a szerző 50 életútinterjúból választotta ki elemzésre a 15 interjút. Hátránya viszont – amellet, amit a szerző a bevezetőben is említ, hogy tudniillik az egyes interjúelemzések különböző módszertannal készültek –, hogy a korábbi előtanulmányok, nyilván terjedelmi okokból erősen lerövidítve, leegyszerűsítve kerültek a kötetbe. A kötet első két fejezete az elméleti bevezető. Ebből az első, már leírni is szörnyű, 21(!) oldalban vizsgálja a második világháború után bekövetkezett változások hatását „a katolikus egyház és a vallási élet tekintetében (1948–1990)”. Ezt a részt jobb lett volna kihagyni, hiszen nincs értelme szakirodalmi hivatkozás nélkül egy bekezdésben(!) összefoglalni az ukrán vallásos élet fejlődését vagy a romániai fejlődést úgy, hogy a szerző meg sem említi a csángókat, azaz a vallás és a nemzetiség összefüggéseit. Világos, hogy összefoglaló munka e témában még nem írható, hiszen az állami és a kevésbé gyakran em-

legetett egyházi levéltárakban(!) is egyaránt zárolva vannak a második világháború utáni egyháztörténet megírásához létfontosságú források. Amíg ez így van, addig marad a „történelem bemutatása alulról” módszere, amit Bögre Zsuzsanna követ, illetve az egyes esetek megírása, mint az egyetlen lehetséges megközelítés.

A szerző azért is rendkívül nehéz feladatra vállalkozott, mert kutatási kérdésére a választ különböző diszciplínák elméleti és módszertani eszközeivel felfegyverkezve lehet megadni. Természetesen a recenzens nem eshet abba a hibába, hogy még több szakirodalom felhasználását kéri számon a szerzőtől. Ugyanakkor azt meg kell vizsgálni, hogy az idézett szakirodalom alapján a kutatási kérdésre megadható-e a válasz.

A hivatkozott irodalom egyhatedét Tomka Miklós művei jelentik. Bármenyire is dicséretes a tanítványi hűség, talán érdekesebb lett volna egyrészt a többi volt szocialista ország, elsősorban a nyelviileg jobban hozzáférhető keletnémet helyzet összehasonlító feldolgozása. Másrészt szükség lett volna a téma interdiszciplináris megközelítése által megkövetelt kötetek feldolgozására. Ilyenek elsősorban az egyháztörténészek munkái. Gergely Jenő munkássága megkerülhetetlen a téma vizsgálatakor, de tőle kettő darab, a *Históriában* megjelent rövidke cikk szerepel a felhasznált irodalom listájában, azok is reflektálatlanul. Viszont Balogh Margit Kiss Szaléziáról írott munkája kimarad, pedig az esetnek fontos helye van Bögre Zsuzsanna érvelésében. (19.)

A megkérdezett 15 interjúalany kétharmada nő. A vallásos viselkedés, a szubjektivitás alakulásának a társadalmi nemekre érzékeny elemzésének könyvtárnyi szakirodalma van. A szerző egy magyar nyelvű összefoglalót idéz, és az elemzés során sem tér ki erre a szempontra. 1945 után a hatalom a nőket tekintette a vallásosság támogatóinak, az 1945-ös választás nemek szerint hozzáférhető eredményei alapján nem alaptalanul, ezért is érdekes a kötet azon része, amelyben a katolikus férfiak vallásos viselkedésének alakulását vizsgálja.

A bibliográfia egyenetlensége a felkészült és pontos szerző esetében mélyebb elméleti problémához kapcsolódik. Ez a probléma a magyar konzervatív társadalomtörténet-írás helykeresése és átmeneti jellege.

Az ezzel kapcsolatos első átmenetiség az emigráns egyháztörténészek és a műveikhez való viszonyban ragadható meg. Bögre Zsuzsa nem használja a római vagy müncheni iskola munkáit, sőt nem is reflektál álláspontjukra. Adriány Gábortól is csak egy 2004-ben megjelent kötetet idéz. Ennek a hiánynak már nem az az oka, mint 1989 előtt, hogy ezeket a műveket indexre tették, elkobozták, hanem inkább a konzervatív történetírás bizonytalansága a saját gyökereivel kapcsolatban. A kollabo-

rálás a kommunista hatalommal az a kérdés, amelyben az emigráns történészek kíméletlenek voltak a saját logikájuk szerint. A mai aktív történészek viszont főképpen Magyarországon éltek. Ennek a konfliktusnak az egyik része az egyházba beépített ügynökök kérdésének napjainkban folyó vitája. A katolicizmustól nem idegen a gyónás és a bűnbocsánat kultúrája, és ennek a hiánynak a nyílt beismerése megakadályozza a szocializációs mozgalom lehetséges sikereit.

A másik elméleti bizonytalanság, hogy miképpen lehet tartalmában konzervatív történelmet írni a posztstrukturalista történeti elemzés eszközeivel. Ez a kérdés teszi annyira izgalmassá a kötetet. A szerző ideológiai nézete és állásfoglalása világos. Számára a 20. században „két világhatalomtrófa tombolt: a náciizmus és a kommunizmus”. (12.) Ugyanakkor pontosan tudja, a pozitivistá episztemológia kereteiben megmaradva nem képes érdemben választ adni a feltett kutatási kérdésekre, ha ki akar lépni az „összehasonlító szenvedéstörténetekből”, és a szubjektivitás történeti alakulására kíváncsi. A feszültséget az adja, hogy miképpen lehet a narratív életútelemzés módszerével – amelyről a szerző tankönyvbe illően pontos és világos összefoglalót ad a 3.4. módszertani fejezetben (39–49.) – egy olyan értékrendszer vizsgálata, amely a beletörődést és a megbocsátást helyezi a középpontba. A szakirodalomból, sőt az idézett interjúkból is kiderült, hogy 1956-ban, amikor cselekvési lehetőség nyílt, a katolikus egyház, illetve annak már meghurcolt tagjai igencsak vonakodtak bármilyen aktív közreműködéstől. (Ez persze nem akadályozta meg az igazságszolgáltatást abban, hogy 1956 után újból elővegye és elítélje őket...) A kötet jól oldja meg azt a kutatáserkölcsei kérdést, hogy az interjúalany iránt érzett szükség szerű tiszteletnek együtt kell járnia a dekonstrukciós elemzéssel. Hiszen egyrészt „igaz” történeteket olvasunk, mert az elmesélő teljes érzelmi és erkölcsi súlyával, megélt életével ad hitelt elbeszélésének, másrészt minden történeti konstrukció önreprezentáció, amelynek alakulását vizsgálja – helyesen – a szerző.

A harmadik elméleti bizonytalanság a vallástörténet és a vallástudomány közötti megközelítési különbségben található. A vallásosság nem egyenlő az intézményes vallásgyakorlással, és különösen diktatúrában a keresztények meglepő találékonyságot mutattak alternatív formák kidolgozásában. Ugyanígy érdekes lett volna a mintába beválasztani azokat, akik alternatív intézményes vallásos formák kialakításával tartották meg a hitüket, ezzel tiltakozva az ellen, hogy az 1945 utáni Magyarországon a katolikus nomenklatura egyes tagjai hatalmuk átmentése érdekében olyan kompromisszumokat kötöttek, amelyek lehetetlenné tették ezeknek a formáknak a széleskörű elterjedését.

A kötet izgalmas és úttörő jellegű része a munka nagyobbik felét alkotó interjúelemzés. (53–189.) A gazdag interjúgyűjteményből Bögre Zsuzsanna négy magatartástípust határozott meg. Az első csoportba soroltaknál a személyes karrier fontosabbnak bizonyult a korábbi vallásosságnál, és ők felhagytak a vallás gyakorlásával. Az elemzésnél a szerző vizsgálja azokat a döntési pontokat (és azok narrációs kereteit), amikor ezt a végleges döntést kellett hozni a vallásgyakorlással kapcsolatban. Idetartozik még az 1989 utáni epilógus is, amely szerint az e csoportba tartozók idős korukban általában visszatértek az intézményes vallásossághoz.

A második csoportba azok tartoznak, akik a nyilvánosság előtt kitartottak vallásos felfogásuk mellett, minden hátrányt (állásvesztést, társadalmi elszigeteltséget, börtönt) vállalva. Bögre Zsuzsanna számára ez a csoport az igazán fontos, hiszen ők voltak képesek „mindvégig hűek maradni” (78.) vallásos identitásukhoz. Ezek a történetek valóban mártírtörténetek, hiszen rettenetes szenvedést jelentett a szegénysorból tehetség révén való felemelkedésre nem a kommunista mozgalmat, hanem az egyházi oktatási rendszert választani. Mind Zia, mind József büszke arra, hogy szerény származása ellenére „értelmiségivé”, tanárrá, illetve akár püspökké válhatott volna (104.). Lorand, aki elszegényedett, valaha jobb napokat látott „úri középosztálybeli” családból származik, csak az ismeretségek hálózataán keresztül „elért” katolikus iskolarendszerben reménykedhetett abban, hogy a családja anyagi helyzete ellenére felsőfokú képesítést szerez, és bekerül abba a társadalmi pozícióba, ami születése révén neki járt.

A harmadik csoportot azok alkotják, és ez a legizgalmasabb, akik a társadalom elvárásai, valamint az egyéni vallásossági igény között egyenlőyöztak, és mindenhol megpróbáltak megfelelni.

Bögre Zsuzsa összefoglalja azokat a tényezőket, amelyek együttállásánál volt erre lehetőség: a diák kiváló képességű volt, olyan társadalmi hálózattal rendelkezett, amelybe tartozók esetleg a döntési, hitvallási pontokon nemcsak tanáccsal segítették, hanem védtek is, de főleg olyan szakmában dolgozott, ahol a nyílt színvállás nem volt kritérium. Ehhez a társadalmi csoporthoz tartozók bírtak olyan „társadalmi eszköztárral” (Lamont), amely lehetővé tette a döntési helyzetekben való lavírozást. A kötetből kiderül, hogy az úttörővezetés milyen fontos menekülési útvonal volt a cserkészlet és a vallásos ifjúsági mozgalmak tagjai számára. Képzetlen földműves vagy reménybeli elsőgenerációs értelmiségi számára nem maradt más, mint a heroizmus és önfeláldozás, amelynek kultúrája éppen a katolikus egyház belső, immanens logikájához tartozik.

A negyedik csoportot azok alkotják, akik a társadalmi mobilitásból kimaradtak: mezőgazdasági, falvakban élő dolgozók, segédmunkások,

akik nem közvetlenül érezték a vallásosságukban való üldöztetést. Ők a vallásosságba kapaszkodva éltek meg a megpróbáltatásokat, azaz ez volt és maradt számukra az egyetlen referenciális keret.

Az interjúk és az elemzések rendkívül izgalmas, torokszorító olvasmányt jelentenek, amelyekből kirajzolódik a magyar társadalom eddig nem nagyon vizsgált hálózata és működése. Egy kérdésre azonban nem ad választ a kötet: arra, hogy miért éppen ők, a megkérdezettek vállalták az üldöztetést, amikor az azonos társadalmi helyzetű, azonos képzettségű falubeli társaik nem – azaz csendesen elmaradtak a miséről, nem írták be a gyereket hittanra, és átiratkoztak az állami egyetemre. Erre a kötet azonban a minta jellege miatt nem is vállalkozhatott. Amire ad és adhat is választ, az a vallásos magatartástípusok és a narratív identitás közötti kapcsolat.

Az elmesélt és a kötetből megismerhető történetek Jochen Gerz, a gondolkodásra készítő történeti emlékműveket készítő művész tipológiája szerint a „negatív múlt”, illetve „pozitív múlt” felosztásához alkalmazkodnak. A kötetben emlékezők számára a Horthy-rendszer jelentette a „pozitív múltat”. Egyetlen egy interjú alany említette csupán, hogy gyermekkorában traumát jelentett zsidó barátjának elvesztése, azt is anélkül, hogy a felelőségről vagy akár a miértekről akkor vagy akár most gondolkodott volna, és mindez eltörpül a kötetben a kommunizmus okozta traumák leírása mellett. Ez az emlékezés a baloldali emlékezés, azaz a „negatív múlt” a Horthy-rendszer és a „pozitív múlt” minden, ami 1945 után történt, egyszerű leképezése.

Bögre Zsuzsanna munkája fontos lépést jelent az új magyar konzervatív történetírás fejlődésében, amely kiléphet a fekete-fehér, pozitív–negatív elemzési megközelítésből, árnyaltan számot vehet az elődök harcaival és lehetőségeivel, de nem nélkülözheti a tiszta erkölcsi mércét sem.

Pető Andrea

Indusztria bűvöletében *

„Megváltozott – mondotta Sztálin a Párt XVII. Kongresszusán tartott beszámolójában – nagyvárosaink és ipari központjainknak a képe. A burzoá országokban a nagyvárosok mindenkori ismertetőjelei a sikátorok,

* GERMUSKA Pál: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 237 p.

az ún. munkásnegyedek a város szélén, sötét, nedves, nagyjából pincehelységekből álló rozoga lakások halmaza, ahol rendszerint a nincstelen, piszokban nyüzsgő, sorsát átkozó népség húzódik meg. A Szovjetunióban a forradalom arra vezetett, hogy ezek a síkátorok eltűntek, újonnan épült és világos munkásnegyedek váltották fel őket, amelyek sok esetben jobban festenek, mint a város központi kerületei” – írta Perényi Imre 1953-ban, a *Tanulmányok a Szovjetunió építészetéről* című kötet bevezetőjében. (194.)

A kommunista párt 1934-ben tartott kongresszusán (más igen fontos politikai események mellett) nem véletlenül váltak fontos témává a nem pusztán propagandacélokat szolgáló szocialista városok. A világgazdasági válság a Szovjetunió gazdaságát is igen súlyosan érintette, a hadigazdaság és a szocialista városok részben az erre adott sajátos válaszként is értelmezhetők.

A szocialista tervgazdálkodás bevezetésével egyidőben Magyarországon is érvényesültek a településpolitikában a hadigazdaságra jellemző preferenciák. Ezzel a kérdéssel, pontosabban a tervgazdálkodás bevezetésének politikai körülményeivel több korabeli, elsősorban közgazdasági munka foglalkozott ugyan, ám a magyarországi szocialista településfejlesztés politikai vetületeit – történeti kontextusban – idáig csak Belényi Gyula vizsgálta (Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika. 1945–1963.* Szeged, 1996). Ezért is fontos Germuska Pál új könyve, amelyben a szerző ráadásul kivételes témát és megközelítésmódot választott: „A különféle fejlesztéspolitikák, a beruházáselosztás, a városi térszerkezet vizsgálatával mindvégig strukturális szempontból közelítettem meg a szocialista városokat, és közös jellegzetességeiket igyekeztem megragadni.” (10.) Az első ránézésre a gazdaságtörténethez közel álló megközelítésmód azért is kivételes, mert fejezetenként más-más nézőpontból és módszertani eszközökkel vizsgálja a magyarországi szocialista városok fejlesztéspolitikáját. Az első fejezet elsősorban a szocialista város fogalmát járja körül, egyfajta diskurzuselemzésnek is tekinthető, és egyúttal bepillantást nyújt az „ipari város, új város” problémakörében keletkezett nemzetközi szakirodalomba. Germuska részletesen elemzi a korabeli szociológiai és gazdasági munkák fogalomhasználatának körülményeit, és azokat összefoglalva igyekszik egységesen és részletesen meghatározni, mit ért „szocialista város” alatt. A definíció elsősorban a szocialista gazdaságot a redisztribúció irányából megközelítő modellekből indul ki (elsősorban Szelényi Iván munkái nyomán). Újdonság, hogy a szerző úgy helyezi történeti kontextusba a szocialista városokat, hogy az 1945 előtti industrializáció és urbanizáció kontinuitását/diszkontinuitását is igyek-

szik egyrészt a definíció, másrészt az elemzés részévé tenni. A szocialista város fogalmának historiográfiai áttekintését és szintetikus történeti definíciójának megalkotását célzó fejezet ötvözi a korabeli szociológia (Szelényi Iván, Szirmai Viktória), a funkcionalista településföldrajz (Beluszky Pál), a korabeli építészet (Weiner Tibor), közgazdaságtan (Kornai János), valamint az angol és skót új városok irodalmát. A történetírásból oly távolinak tűnő tudományágak képviselői akár tiltakozhatnának is, mint azt Karl Menger, az osztrák közgazdasági iskola neves képviselője tette 1884-ben: „Mint idegen hódítók lépnek a történészek tudományunk területére, hogy nyelvezetüket, szokásaikat – úgy terminológiai, mint metodológiai szempontból – ránk erőszakolják, és minden elképzeléseiknek nem megfelelő kutatási irányzatot teljes mértékben leküzdjenek.” (Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie. Idézi Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válságútjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 7.) A manapság oly sokat hangoztatott, sokak által mégsem alkalmazott interdiszciplináris megközelítés Germuska Pál munkájának egyik legnagyobb erénye, ugyanakkor, ha kritikaként valami megfogalmazható a munkával kapcsolatban, az az, hogy a módszertani bevezető funkcióját is betöltő első fejezet túlságosan eklektikusnak tűnik az iparosodásra (II.), és a gazdaság- és településpolitikára koncentráló (III–IV.) fejezetekhez képest.

A magyarországi iparosodást és urbanizációt 1890–1944 között vizsgáló fejezet elsősorban azokat a témában megszületett munkákat tekinti át, amelyek a korabeli városfejlődést a modernizációs elméletből kiindulva helyezték górcső alá. Ezen műveket összefoglalva a szerző megállapítja, hogy „a dualizmus korszakában a magyarországi urbanizáció és iparosodás között csak gyenge kapcsolat mutatható ki”. (67.) Ezzel szemben 1920–1944 között „Budapesten és agglomerációs településein a dinamikus népességnövekedés egyik oka és hajtóereje a fővárosi és az elővárosi gyáripar fejlődése volt, amelyet – akarva, akaratlanul – a különböző kormányzati programok is elősegítettek”. (81.)

A szocialista város fogalmát meghatározó módszertani (I.) és történeti (II.) bevezetés után következik a könyv gerincét alkotó, primer forrásokon alapuló két fejezet (89–190.), amelyek elsősorban a központi település- és fejlesztéspolitikával foglalkoznak, sokat felhasználva a korszakkal foglalkozó politikatörténetírás eredményeiből. Az 1948–1953 közötti periódus fő forrásai a kommunista párt vezetőségi testületi üléseiről (Politikai Bizottság, Titkárság) készült jegyzőkönyvek és az Országos Tervhivatal iratai.

Germuska részletesen elemzi, hogyan illeszkedett a Magyar Kommunista Párt, majd Magyar Dolgozók Pártja gazdaságpolitikai elképzelé-

seibe a regionális politika, a településfejlesztés, vagy maguk szocialista városok. A politikai vezető szervek irataiból is kiderül, hogy a településpolitikát 1948–1953 között döntően a „katonai készülődés” határozta meg, akárcsak a tervgazdaság bevezetését. (Nem meglepő, hogy a gazdaságpolitika mozgatórugói iránt érdeklődő szerző jelenlegi fő kutatási témája a hadigazdaság kérdésköre, amiből már számos publikációja született.) Az első ötéves terv bevezetése körüli politikai csatározások szerencsére részletesen dokumentáltak, így az olvasó szinte minden részletre kiterjedően megismerheti, hogyan gyorsították az iparosítás tempóját a nemzetközi politika fejleményei. A következő tervek kapcsán Germuska hangsúlyozza: „1952-re – változatlan prioritásokkal – az egész korszak legszigorúbb éves terve készült, amely csőd közeli helyzetbe sodorta a tartalékait teljesen felélő magyar gazdaságot.” (115.) Ezért vált 1952 a legnehezebb évvé, ami a településpolitikára is komoly hatással volt.

A szerző több településfejlesztési tervezeten keresztül ismerteti, miként rangsorolták az egyes településeket, illetve hogyan hatottak a szocialista iparosítás első évei a különböző helyzetű városokra. Pető Iván és Szakács Sándor gazdaságpolitikát elemző könyvéből is kiderül, hogy az első ötéves terv időszakában üzemi vagy műhelyszinten alig-alig volt érezhető a tervgazdaság, mivel a terveket vagy állandóan változtatták, vagy egyszerűen le sem bontották üzemi szintre (Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Budapest, KJK, 1985.). Germuska Pál kimutatja, hogy a területi és településpolitikai problémákat – tervgazdaság ide vagy oda – ad hoc módon intézték, „sokmilliárdos beruházások kezdődtek megfelelő előkészítés, hatástanulmányok és távlati tervek nélkül” (133.). Mindezek ellenére az „1951-es településosztályozás mérföldkő volt a hazai terület- és településfejlesztés történetében, mert – bár maga a kategorizálás rövid ideig volt érvényben, illetve a kiemelt települések köre többször változott – az 1980-as évek közepéig meghatározta a fejlesztés egész logikáját, gondolatrendszerét”. Bár a korszak politikáját maga a recenziens sem tartja emberbarátnak (általában ritkán sajátja ez a politikusok intézkedéseinek), mégis helyenként becsúszott egy-két általánosító, normatív, félreérthető mondat is, aminek egyik oka a felhasznált forrásanyag nagy mennyisége lehet. Ilyen például a harmadik fejezetet lezáró mondat: „A sok tízezer újonnan érkezőnek otthont adó szocialista városokban pedig – éppen a gyors növekedés miatt – még a kiemelt helyzet ellenére is embertelen állapotok uralkodtak.” (135.)

A terület-, településfejlesztés, urbanizáció és a szocialista városok 1954–1989 című fejezetben igen nehéz feladatot tűz ki célul a szerző,

mivel 35 év településfejlesztési politikáját akarja áttekinteni. Az ezt megelőző fejezethez képest itt már elsősorban nem a politikai döntéshozók, hanem a korabeli településfejlesztéssel foglalkozó szakirodalom és a Központi Statisztikai Hivatal adatai kerülnek a középpontba. A szerző Beluszky Pál („felemás városrobbanás”) és Enyedi György („pseudomodern városhálózat”) modelljeire építi a történeti-statisztikai (demográfiai és gazdaságstatisztikai adatokat is bőségesen használó) elemzést. A Konrád György és Szelényi Iván nevéhez köthető elmélet szerint az egész kelet-európai régió az infrastruktúrafejlesztésnek az iparosításhoz viszonyított lemaradása miatt „alulurbanizált”. Ezzel a modernizációs elmélethez kapcsolódó tétellel vitatkozik Beluszky Pál és Enyedi György, Germuska Pál pedig úgy fogalmaz: „Közmegegyezés alakult ki a tekintetben, hogy a városfejlődés korábbi elmaradottságát 1990-ig nem sikerült behozni.” (171–172.) A településföldrajzi modellek adaptálása különösen dicséretes egy olyan munkában, amely elsősorban a települések fejlesztését befolyásoló politikai döntésekkel foglalkozik. Érdekes lett volna még – maguk a modellek és a könyv címéből fakadó koncepció is adja a lehetőséget – kísérletet tenni annak vizsgálatára, hogy mennyiben alkalmazhatók az „utolérés”, „modernizáció”, „túlszárnyalás” ideológiai-politikai talaján keletkezett és idézett elméletek arra, hogy egy-egy történeti folyamatot (mint például a háborút követő urbanizációt) érthetőbbé tegyenek. Persze ez a kérdés önállóan is egy kötet témája lehetne.

A diszkontinuitás kimutatása az urbanizációs folyamatok összességénél sem maradhat el: „A dualista korszakban, illetve a két háború közti periódusban az iparosodás és urbanizáció gyenge összefüggést mutatott, a szocialista korszakban viszont éppen az iparosítás és a városodás szoros kapcsolatát kell kiemelni.” (179.) Germuska a fejezet lezárásaként felveti azt a sokakat izgató, ám a szerző által is történelmietlennek és spekulatívnak hangzó kérdést: „Hogyan fejlődtek volna a hazai városok, ha nincsen szocializmus Magyarországon?” (181.)

A kötet utolsó fejezete a várostervezési elméletekről és a hazai szocialista városok térbeli szerkezetéről szóló szakirodalmat foglalja össze, ami azért is értékes, mert a rendszerváltás óta magyar nyelven ilyen áttekintés nem született. A szerző bemutat néhány tervezési koncepciót az ötvenes évekből és rámutat arra, hogy a magyarországi szocialista városok esetében is alkalmazható az a nemzetközi szakirodalomban ismert tétel, miszerint a szocialista városok alapvető jellemvonása, hogy hagyományos értelemben vett centrum nem alakult ki bennük. Persze a városlakók másképp érzékelik városukat, mint a várostervezők vagy a tervasztalok felett vi-

tatkozó politikusok, ezért véli úgy a szerző, hogy a „szocialista városok többségében egyszerűen hiányoznak a városcentrumot életre hívó és életben tartó közösségi intézmények és társadalmi kapcsolatok”. (214.)

Germuska Pál könyve azon alap kutatások összegzései közé tartozik, amelyek nemcsak a felsőoktatásban hasznosíthatók, hanem a későbbi nagy szintézisek szerzői vagy a korszak településpolitikája iránt érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják. A kötet külső megjelenése kimagaslik a hazai történeti tárgyú könyvek közül: akik ismerik korábbi munkáit, azoknak elég annyit elárulni, hogy tervezője Molnár Icsu István. A fényképek az egyes fejezetekhez kapcsolódnak, a szerző buzgalmát jelzi, hogy több mint egy tucat múzeum anyagából válogatott. Külön fotóantropológiai elemzés tárgyát adhatnák a „ipari-realista” fényképsorozatok a századfordulótól napjainkig, illetve a munkás- és panellakótelepek, a felvonulások, a vágárok és a kohászok felvételei. A könyv vásárlója a fényképválogatásnak köszönhetően „megismerheti” a városokban élő embereket, és az ötletes csavarral – ami a könyvet egybefűzi – hazavihet egy darabot „Indusztriából” is.

Horváth Sándor